

ЛЕКЦІЯ 5. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

План

1. Поняття та особливості громадянського суспільства.
2. Механізми взаємодії громадянського суспільства та держави.
3. Становлення й утвердження інституту громадянства.
4. Права людини в сучасних міжнародних відносинах.

Поняття та особливості громадянського суспільства

Поняття «громадянське суспільство» по-різному тлумачили в суспільних науках. Так, Ш.-Л. Монтеск'є, вважаючи, що суспільство не може існувати без уряду, розрізняв державу як союз громадян та державу як сукупність посадових осіб. Г. Спенсер відповідно до його органічної теорії суспільства порівнював державу з біологічним організмом, вважав її агрегатом органів управління, володарювання. Його «апаратна» ідея пізніше була використана марксизмом.

Відомо, що в первісному, додержавному суспільстві існували органи володарювання, головний з яких — збори дорослих родичів. Функції володарювання ще не виокремилися в життєдіяльності спільноти, громада була водночас джерелом і носієм влади. Поступово відбувалася ієрархізація (грец. *hieros* — священний і *archia* — влада — поділ на вищі й нижчі посади, чини; суворий порядок підлеглості нижчих щодо посади або чину осіб вищим) громадського управління, внаслідок чого пересічні общинники були відсторонені від управління общиною. Народні збори замінюються сходом воєнної дружини. Ради старійшин перетворюються на дедалі поважніші й самостійніші центри прийняття владних рішень, тільки частина з яких виноситься на формальне затвердження зборами общини. Так поступово відмежувалося суспільне управління від громади. Здійснювали його відокремлені інституції, яким громада була цілком підпорядкованою.

Надалі завдяки християнському віровченню стали розрізняти державну та приватну сфери (Богові — Бо-гове, кесарю — кесареве). Викристалізовується уявлення про громадянське суспільство як про засіб обмеження державної влади, стримування її невпинного прагнення до абсолюту, авторитарності. Формується й саме громадянське суспільство.

Впровадження у вжиток поняття «громадянське суспільство» пов'язане з ідеєю «природних прав» людини, яка у XVII ст. була засадничою у

формуванні й поширенні юридичної свідомості, політико-правових концепцій, передусім теорії «суспільного договору». Так, Г. Гроцій і Б. Спіноза «природними правами» вважали свободу переконань і думок, свободу володіння і використання власності, рівність людей між собою, їхню захищеність від сваволі тощо. Розрізнення громадянського суспільства і держави започаткував Ж.-Ж. Руссо в праці «Міркування про походження і засади нерівності поміж людей». Громадянське суспільство, на його думку, виникло внаслідок формування приватної власності, а держава витворена з нього на підставі суспільного договору. Д. Локк вважав, що люди домовилися заснувати державу саме з метою надійного забезпечення природних прав, рівності й свободи, захисту особи та власності — цінностей громадянського суспільства.

Сукупність індивідів, які необмежене користувалися своїми природними правами, утворювала, на думку прибічників договірної теорії походження держави, суспільство у його «природному стані» («*status naturalis*»). Це стан цілковитої свободи, який призводить до «війни всіх проти всіх». Але за таких умов мати «право на все», стверджував Гоббс, означає фактично не мати права ні на що. Аби уникнути загроз, які неодмінно виникають у природному стані суспільства, люди змушені були замінити його на стан громадянський («*status civilis*»). Перехід від природного стану до громадянського дає змогу піддати регулюванню законами та іншими нормами не-впорядковані відносини.

Відповідно до теорії «суспільного договору», люди укладають угоду й створюють державу, яка постає над суспільством, відчужує й зосереджує в собі частину їхніх природних прав. Так виникає громадянське суспільство, котре, на відміну від природного, додержавного, є станом, у якому існує держава. У конвенційних теоріях держави (Дж. Локк, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо) громадянський стан суспільства сприймався як антипод природного стану, а влада — як похідна відносин, що панують у громадянському суспільстві.

Концепція громадянського суспільства, розуміння його як царини людської свободи, яка перебуває поза межами державної регламентації, є породженням ліберального світогляду. «Батько лібералізму» Дж. Локк вважав, що держава покликана передусім захищати особисту свободу і власність, здобуту працею людей; вона діє тільки у строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; люди повинні мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, коли він спрямовує свою владу на завойовництво, узурпацію, тиранію, або у разі його розвалу.

Виходячи з визнання самоцінності й пріоритетності спонтанного людського життя порівняно з управлінським впливом на нього, просвітники

XVIII ст. (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є) проголошували, що громадянська ідея вища і значиміша, ніж ідея державна. Громадянське суспільство і політичну державу розрізняв Г.-В.-Ф. Гегель, який вважав його опосередкованою через працю системою потреб, заснованою на принципі панування приватної власності й загальній формальній рівності людей. Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Г.-В.-Ф. Гегель вважали, що суспільство має бути об'єктом впливу держави, яка може діяти цілком самостійно. Політична, державна мудрість полягає у врахуванні існуючих у суспільстві відносин, думок та обставин. Класичні погляди на громадянське суспільство підготували сучасне розуміння цього феномена.

***Громадянське суспільство** — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.*

Формування громадянського суспільства пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Воно неможливе без існування правової держави, а тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства уможливорює утворення правової держави. Високорозвинуте громадянське суспільство є основою стабільного демократичного політичного режиму.

Неліберальне (тоталітарне, авторитарне) суспільство цілком або переважно підпорядковане державі, яка регламентує, централізує управління ними. Такий спосіб взаємодії держави й суспільства називають *етатизмом* (франц. *etat* — держава). Етатизм як політика — це поширення повноважень держави на всі без винятку сфери життя. Сутність його полягає у визнанні держави найважливішим і єдиним чинником інтеграції суспільства. У тоталітарних суспільствах сфера громадянського, цивільного зводиться до мінімально можливих розмірів, але ніколи не зникає цілком.

Розвинене громадянське суспільство передбачає існування демократичної правової держави, яка покликана задовольняти й захищати інтереси та права громадян. Передумовами громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності; множинність незалежних політичних сил і партій; недирективно формована громадська думка; вільна особистість з розвиненим почуттям власної гідності.

Громадянське суспільство — не тільки відокремлене від держави суспільство, автономна царина суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентації з боку влади, а ще й структуроване суспільство. Воно передбачає свободу асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями. Окремі верстви населення утворюють свої угруповання, добровільні

об'єднання, покликані забезпечувати цивілізовані відносини з іншими суб'єктами співжиття в суспільстві. Тому громадянське суспільство є певним механізмом неформального соціального партнерства, яке уможливорює здійснення й баланс існуючих інтересів.

Таке суспільство емансиповане від держави, царина спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, захищених законом від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється в приватному житті громадян, існуванні вільного ринку, безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей тощо. Основою громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених ними міжособистісних зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття інтересів, можливостей і способів їх висловлення та реалізації.

Головні риси громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства, до якої належать різноманітні асоціації, добровільні об'єднання людей;
- адекватний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, за яких держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому;
- утвердження безпосередніх і різноманітних інтересів, можливість їх вираження та здійснення;
- можливість забезпечення справжнього, реального життя, на відміну від держави — сфери умовного, формального життя;
- наявність ринку, вільної конкуренції, відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками;
- безпосереднє спілкування людей;
- повага громадянських прав, які вважаються вищими за державні закони;
- свобода особистості;
- плюралізм, сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві й різноманітної діяльності людей;
- регулювання дій людей безпосередньо самими ж людьми, передусім через норми моралі.

Існування в громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, які воно не здатне задовольнити, покликало до життя державу як утілення,

реалізацію всезагального інтересу, як інституцію, обов'язком якої є гарантування й захист прав людини. У такому суспільстві реально функціонує власність, здатна реалізуватися в правовому полі.

Якщо в громадянському суспільстві дії людей зумовлені їхніми реальними потребами та вимогами здорового глузду, то держава і виконавці її волі понад усе ставлять формальний бік справи. Будь-яку подію, значущу й вартісну для особи (народження, шлюб тощо), держава вважає реальним фактом тільки після виконання належних формальних процедур, документального засвідчення (складання протоколу, підписання акту).

Громадянське суспільство	Політичне суспільство (держава)
природні права економіка приватне життя сфера свободи волі	встановлені закони політика, держава публічне життя сфера обов'язку

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства не означає їх антагоністичності, а навпаки, зумовлює їх взаємну потребу. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони є взаємообумовленими аспектами одного цілісного життя людини, цивілізованого суспільного буття.

Рівень демократії в сучасному суспільстві значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними — громадянського суспільства. Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму (поважання прав і свобод особи), таке суспільство спроможне протистояти як етатистським тенденціям з боку держави, так і анархізму, домагатися оптимального громадського врядування. Відкрите суперництво суспільних інтересів ініціює політичний процес, сприяє втіленню загальносоціального інтересу. Тому для демократизації суспільства, реформування держави необхідна не тільки ефективна законотворча, політико-юридична діяльність, а й формування громадянського суспільства — структурованість спільноти, усвідомлення людьми вартісності їхніх інтересів, цінування власних і чужих прав, гідності й свободи, шанування правил та процедур суспільно-політичної взаємодії.

Становлення й утвердження інституту громадянства

Ще за первісних часів людей поділяли на «своїх» та «чужих». Члени одного роду-племені мали певні права, зокрема, право голосу при ухваленні спільних рішень, право на тальйон (помсту за скоєний проти них злочин або на відшкодування заподіяних збитків), на певні ролі, функції в племінному

поділі праці тощо. На одноплемінників покладалися й обов'язки — дотримуватися встановлених звичаїв, правил тощо. Все це не стосувалося чужинців.

Таке вирізнення «своїх» та «чужих» згодом переросло в ідею громадянства. Вона сформувалася в греко-рим-ському полісі — громадянській общині, яка згодом перетворилася на державу. Усвідомлення себе членом громадянського колективу, своїх прав і зобов'язань, почуття громадянського обов'язку, відповідальності, причетності до життя общини і до її надбань, залежність від визнання, ставлення співгромадян — усе це було відображено в полісній ідеї громадянства. Відомий дослідник політичної думки С. Утченко вважає громадянську ідею найважливішим здобутком полісу, яким він збагатив людство.

З плином часу розуміння поняття «громадянин», ознак громадянства, пов'язаних з ним прав, обов'язків, привілеїв, способів їх набуття та позбавлення тощо суттєво змінилося. Але сама ідея громадянства як політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення понять «громадянин» і «громадянство» в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить громадянина громадянином.

Від початків громадянство означало міру визнання соціальної значущості людини, її долученості до спільноти. У «демократичному» античному полісі завжди існувало розрізнення громадянських прав: його населення — це повноправні, неповноправні і безправні. Серед повноправних громадян теж існувала градація, приміром, на громадян від народження (у римському полісі) та громадян, що стали ними згідно з постановою народних зборів («зроблені громадянами»).

Після відмирання родових структур головним елементом суспільного устрою в Афінах постала сім'я, очолювана батьком — афінським громадянином. Прибулі іноземці, що мали майно, заняття і бажали там жити, отримували статус *метека* (грец. *metoikos* — переселенці, чужоземці). Вони були вільними, користувалися певним заступництвом місцевих законів, але не мали політичних прав. Для решти населення (незаконнонароджених, полонених, бездомних, емігрантів) єдиним засобом входження до афінської, як і до римської, спільноти був статус раба. Раб належав до складу сім'ї, цілком підпорядковувався волі її голови, влада якого була абсолютною щодо решти її членів. До речі, статус метека часто вважався менш вигідним, ніж раба: метека неохоче брали на роботу, бо він був вільним і міг будь-коли залишити її. Єдина можливість залучити людину до життя полісу, підпорядкувати її вимогам соціальної дисципліни — зробити рабом. Поняття «рабство» вживалося тут

радше на означення форми організації праці, ніж як визначення безправ'я й гноблення.

У грецьких полісах громадянином вважали тільки того, у кого батьки були громадянами. Щоб бути громадянином Афін, треба було ще належати до однієї з десяти *філ* (грец. *phyle* — родова одиниця, рівна племені в Давній Греції, пізніше — територіальна одиниця в аттичній державі), мати земельну власність в Аттиці, житло, освячене домашнім божеством. Поліс, за словами С. Ут-ченка, був єдино можливим і навіть єдино мислимим осередком громадянського життя, прав, привілеїв. Тільки той, хто був зі свого народження залучений до полісу, як правило, вважався повноправним його членом, міг брати більш-менш значущу участь у громадянському (політичному) житті.

Аристотель був одним з перших, хто спробував теоретично визначити поняття «громадянин». Перед тим йому довелося поміркувати над такими проблемами: чому громадянин демократичного полісу не буде ним у полісі олігархічному? Як розцінювати громадянство, громадянські права, здобуті за ухвалою народних зборів? Чому поняття громадянства не може бути пов'язане з місцем проживання, якщо метеки й раби мешкають разом з громадянами? Чому громадянами не вважають жінок, неповнолітніх юнаків й старих? Усе ж Аристотель визначив, що громадянами можна і слід вважати тих, хто бере участь у суді й народних зборах.

Визначальною ознакою античного громадянства є відсутність цілковитого рівноправ'я. Знаючи й цінуючи свої права, громадянин полісу не прагнув до рівності й однаковості прав для всіх, не вважав її справедливою. Громадяни не визнавали ні рівності походження, ні рівності майна, ні самого поняття «рівність», не кажучи вже про рівність з рабами та «варварами».

Ідея рівності в європейській свідомості постала разом з християнським віровченням. Це була рівність перед Богом, визнання всіх людей членами суспільства незалежно від походження, статусу, майна тощо. Тільки одні з них є «вищими», інші — «нижчими». «Нижчі» мають належати «вищим», підпорядковуватися їм, а ті — опікати й захищати своїх підданих. «Найвищий» серед людей — монарх — підпорядкований Богові, який піклується про всіх. За тих часів людина мусила належати комусь. Усіх підданих вважали «людьми царя», під його опікою, а цар перебував під опікою Бога. Кожний мав бути приписаним до певного опікуна, хазяїна чи владики. Хто не мав над собою владики, залишався цілком беззахисним.

Феодалне суспільство Західної Європи поділялося на *сюзеренів* (франц. *suzerain* — верховний) — князів, герцогів — та їх *васалів* (лат. *vassus* — слуга). Сюзеренами були феодали, великі землевласники, які мали всю повноту влади

на території, що їм належала. Верховним сюзереном був король. Васали — це незаможні й неродовиті феодалі, які отримували земельні володіння від більш могутніх феодалів — *сеньйорів* (лат. *senior* — старший). Громадянином, носієм громадянської особистості, за словами І. Канта, вважали тільки того, хто не змушений здобувати засоби до існування, служачи комусь іншому, крім держави. Васал не має громадянської самостійності.

Клієнтельно-ієрархічна (лат. *clientela* — у Давньому Римі група осіб, залежних від патрона, покровителя) модель феодального суспільства породила характерний для Середньовіччя різновид громадянства — підданство. Спершу це поняття означало належність, підпорядкованість, підлеглисть володареві, сюзерену; згодом набуло значення належності особи до певної держави.

Буржуазні революції й ліберально-демократичні перетворення в країнах Європи поступово привели до скасування феодальних привілеїв, станової нерівності й залежності, формально надали кожному індивідові рівний правовий статус. Держава постала інституцією, що забезпечує рівні умови для реалізації індивідами їхніх прав, уможливила правосуб'єктність громадян. За сучасних умов громадянство трактують як складне соціальне явище, що містить у собі політичні, економічні, юридичні, моральні аспекти.

Громадянство — *правова належність особи державі; постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках.*

Основними характеристиками громадянства є:

— належність до певної держави, суспільства, нації (саме це мають на увазі, заявляючи, наприклад, «Я — українець»);

— підданство, підпорядкованість законам держави, чинність яких поширюється на громадянина як на її території, так і поза її межами; наділеність особи обов'язками перед державою, які переважно зводяться до сплати податків, виконання військового обов'язку, дотримання законів;

— володіння відповідними соціальними, політичними й майновими правами (право на державне забезпечення й захист інтересів, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободу слова й асоціацій, право на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки й власності тощо);

— *законослухняність* — лояльне і водночас вимогливе ставлення до органів та інституцій державної влади («громадянськість»);

— шанування цінностей громадянського суспільства (свобода, вільні асоціації, підприємництво, неофіційність людських взаємин);

— правосуб'єктність особи, яка настає за досягнення людиною певного віку; до неї належать сукупність можливостей, що їх надає людині держава, здатність й обов'язок особи діяти відповідно до законодавчих вимог, відповідати за наслідки своїх дій, виконувати обов'язки перед державою;

— морально-психологічна характеристика особи, стан самоусвідомлення нею власної причетності до певної спільноти, її культури, прийняття традицій і норм своєї держави.

Існує два способи набуття громадянства. Особа може стати громадянином певної країни на підставі факту її народження або через надання їй громадянства — натуралізацію.

При встановленні *громадянства за народженням* застосовують такі принципи:

— національний (принцип «права крові»), коли громадянином певної держави стає особа, народжена від її громадян, незалежно від місця народження;

— територіальний (принцип «права ґрунту»), коли громадянство певної держави надається особі, що народилася на її території, незалежно від громадянської належності її батьків.

Громадянство через натуралізацію здобувається особою з її волі, висловленої у відповідному проханні на адресу уповноважених на те державних органів. Натуралізація потребує виконання необхідних умов, переконливого мотивування набуття громадянства. Наприклад, підставою для натуралізації є політичне переслідування особи на її батьківщині. У деяких країнах встановлюють імміграційні квоти (обмежувальні норми).

Підставою для набуття громадянства є укладання шлюбу, обіймання певної посади тощо. Усі питання про надання і позбавлення громадянства визначаються конституцією і законодавством країни. Практика надання громадянства іноземцям називається *державною політикою імміграції* (лат. *immigratio* від *immigro* — вселяюся).

Втрата громадянства, як правило, настає після виходу особи з юрисдикції своєї країни, наприклад, внаслідок її натуралізації в іншій країні. Скоєння кримінальних або політичних злочинів може мати своїм наслідком позбавлення громадянства за вироком суду. Внаслідок втрати громадянства людина набуває статусу апатрида (грец. *a* — заперечення і *patris* — батьківщина) — особи, яка не має громадянства й підданства жодної країни,

проте мусить дотримуватися законів країни, у якій перебуває. Апатриди не можуть розраховувати на захист з боку їхньої колишньої батьківщини чи якоїсь іншої держави. Вони, як правило, позбавлені виборчих прав.

З проблематикою громадянства безпосередньо пов'язані інтернування та депортація.

Інтернування (франц. *internier* — оселяти) — вмотивоване затримання однією державою громадян Іншої держави, що перебувають на її території, обмеження права їхнього пересування й деяких Інших прав.

Депортація (лат. *deportatio* — вигнання, вислання) — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціальне небезпечні.

Людей, змушених покинути місце постійного проживання через несприятливі обставини, називають *біженця-ми*. Такі обставини, як правило, є наслідком громадських заворушень, громадянських війн, масового терору проти певної верстви населення. Статус біженця надає людині право тимчасового притулку на території країни без отримання громадянства, спеціального дозволу (виду) на проживання, право на отримання певної допомоги й на захист з боку країни перебування.

Наслідками зміни людьми місця постійного проживання є еміграція й діаспора.

Еміграція (лат. *emigratio* — виселення, переселення) — це переселення з батьківщини в Іншу країну; тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок переселення.

Діаспора (грец. *diaspora* — розсіяння) — розсіяння, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Людина може мати статус єдиного та подвійного громадянства. Єдине громадянство встановлене в унітарних державах. У державах з федеративною формою устрою громадянство, як правило, є подвійним. Особа тут є одночасно громадянином союзу і громадянином суб'єкта федерації. Подвійне громадянство у федераціях слід відрізнити від поняття «біпатриди».

Біпатриди (грец. *BI* — два *I patris* — батьківщина) — особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав.

Таке можливе, наприклад, у разі народження дитини на території держави, де встановлено принцип «права ґрунту», або від батьків, які є

громадянами держави, де діє принцип «права крові». Як правило, при цьому перед громадянами й урядами постають проблеми щодо прав та обов'язків громадянина: чи мусить він сплачувати податки, виконувати військову повинність, відбувати покарання за порушення закону одночасно в обох державах, чи повинен робити це вибірково, дотримуватися законів на власний розсуд?

Набуття громадянства означає отримання встановлених у цій державі прав громадянина. Сукупність їх визначається законодавством кожної держави окремо. До них належать право на активну й пасивну участь у виборах (обирати й бути обраним); право на представництво інтересів в органах державної влади; свобода слова та асоціацій; право на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки тощо.

Юридичне вираження і закріплення прав та свобод громадян здійснюється в законодавчому порядку й здебільшого закріплюється в конституції, у якій, як правило, міститься спеціальний розділ, присвячений правовому стану громадянина. Поширеним у проголошенні прав і свобод громадян є посилення на загальну декларацію прав людини, згідно з якою громадянська належність до певної країни, підданство або, навпаки, відсутність громадянського статусу особи, обмеженість, неповнота її громадянських прав не дають жодних підстав для обмеження її людських прав.

В Україні підстави набуття і припинення громадянства регулюються Конституцією України та Законом України «Про громадянство» (1991, з наступними змінами і доповненнями). Відповідно до Основного Закону (ст. 4) в Україні існує єдине громадянство. Згідно із ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Права людини в сучасних міжнародних відносинах

У сучасному світі розрізняють права й свободи громадянина та права людини як державні й недержавні права. Недержавні не мають позитивного, волевстановлено-го, навмисного характеру, а є приписом, наданим людям з позадержавних, позаюридичних сфер, породжені повсякденним спонтанним побутуванням людей. Залежно від того, наскільки встановлені державою норми, права й свободи узгоджуються з «природними» правами людини, визначається рівень демократичності й справедливості існуючого ладу. Основні

права не створюються державою, не потребують її визнання, не можуть бути обмежені або скасовані нею. Вони притаманні індивідові як такому, забезпечують свободу не тільки від незаконного, а й від законного державного примусу.

У середині ХХ ст. у світі відбулися процеси, пов'язані передусім з утворенням Організації Об'єднаних Націй, які започаткували утвердження в сучасних міжнародних відносинах принципу всезагальної поваги прав і головних свобод людини без жодних винятків та дискримінацій. Поступово цей принцип визнавався як норма відносин між державами, що було закріплено у відповідних міжнародних документах. Головні серед них Всесвітня декларація прав людини, Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, міжнародні Пакти про права людини. Одна з настанов Статуту ООН проголошує, що для утвердження віри «в основні права людини, у гідність та вартісність людської особистості» всі народи й держави мають «виявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди».

Загальна декларація прав людини була прийнята й проголошена відповідною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Відтоді в багатьох країнах цей день відзначають як День прав людини. Декларація складається з преамбули й 30 статей. У першій з них проголошується: «Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності й правах». Кожна людина повинна мати всі права й свободи, які проголошені Декларацією, без жодних обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного й соціального походження, майнового, станового та іншого стану (ст. 2). Вона проголошує елементарні права особи — право на життя, свободу й особисту недоторканність; на захист від рабства, тортур, жорстокого поводження; на недоторканність честі й репутації, приватного й сімейного життя, оселі й кореспонденції; на захист своїх прав, у тому числі незалежним й неупередженим судом (ст. 3—12).

Громадянські й політичні права та свободи перелічені в статтях 13—21 Декларації. Серед них — право на громадянство, на місце проживання, на виїзд з країни та політичний притулок; право на володіння майном та укладання шлюбу; свобода думки, совісті й релігії, переконань, мирних зборів та асоціацій; загальне й рівне виборче право за таємного голосування.

Про соціально-економічні права та права в царині культури йдеться в статтях 22—27. Це право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий й сприятливий умови праці та на захист від безробіття; на рівну оплату праці, справедливий й задовільний винагороду за неї, а також на соціальне забезпечення; право на створення професійних спілок і членство в них задля

захисту своїх інтересів; на відпочинок, оплачувану періодичну відпустку тощо.

У статті 25 зазначається, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, у тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї. При цьому матері й діти мають право на особливе забезпечення й допомогу. Всі діти, що народилися в шлюбі чи поза шлюбом, мають користуватися однаковим соціальним захистом. Початкова й середня освіта мають бути безплатними й обов'язковими, а вища — доступною для всіх на засадах здібностей кожного. Освіта має слугувати зростанню поваги до прав і основних свобод людини, сприяти «взаєморозумінню, терпимості й дружбі між усіма народами» (ст. 26).

Стаття 27 передбачає право кожного вільно брати участь у культурному житті суспільства, в науковому прогресі й користуватися його благами.

Заключні статті присвячені межам здійснення проголошених прав та свобод людини. Так, у статті 29 наголошено, що кожна людина має певні зобов'язання перед суспільством, у якому вона живе. Здійснення прав та свобод може бути піддане обмеженням, які визначаються законом з метою «забезпечення необхідного визнання й поважання прав та свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й спільного добробуту в демократичному суспільстві». Використання прав і свобод людини не повинно суперечити цілям та принципам ООН.

Безумовно, Декларація є документом, який не покладає на суб'єктів політики жодних конкретних юридичних зобов'язань і відповідальності. Юридичні зобов'язання держав—членів ООН щодо втілення в життя положень Декларації містяться в окремо розробленому Міжнародному Пакті про права людини. Декларація встановлює рівень, до реалізації якого повинні прагнути всі народи й усі держави. У ній перелічені права, які кожна людина невід'ємно має як член єдиної людської родини. Проте рівень свободи й рівності, якими користуються індивіди, залежить від того, де вони живуть.

Декларація стала першим в історії міжнародним документом про права людини, який наголошує на необхідність дотримання всіма елементарних прав особи й демократичних свобод. З часом її положення стали розцінювати як загально визнані демократичні засади, які повинні бути враховані урядами при здійсненні внутрідержавних законодавчих та інших заходів, що стосуються елементарних прав особи, а також демократичних прав і свобод загалом. У Декларації йдеться не лише про конституційні громадянські й політичні, тобто державні права, а й про права власне людські — економічні, соціальні, культурні. Після прийняття Декларації і пов'язаних з нею міжнародних

документів соціальні можливості особи почали визначати як права людини, а юридичні права особи, визначені в законодавстві кожної країни, — як права громадянина.

Але ще й досі існують у деяких країнах обмеження прав людини, пов'язані з релігійною належністю, статтю, кольором шкіри. Порушення, обмеження або позбавлення прав людини називають *дискримінацією* (лат. *discrimino* — розрізняю, розділяю). У сучасному світі дії, визнані як дискримінація, отримують політичний осуд, можуть мати і правові наслідки. Граничною формою громадянської дискримінації є геноцид.

Геноцид (грец. *genos* — рід і *caedere* — вбиваю) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Це позбавлення прав людини, здійснюване за принципом колективної відповідальності, коли винними вважають не тільки тих, хто вчинив дію, за яку звинувачують, а й решту членів верстви, до якої вони належали. Прикладами геноциду є масові винищення вірмен у Туреччині 1915 р.; антинародні репресії, депортація кримських татар, чеченців та інших народів, здійснювані радянською владою в 30—50-х роках; катування євреїв (холокост) і переслідування циган гітлерівцями, правління «червоних кхмерів» у Кампучії. Переслідування людей за ознаками етнічної належності іноді позначають поняттям *«етноцид»**. Як геноцид кваліфікують і протидію розвиткові культури якоїсь нації з боку влади.

Ідеологія та практика геноциду суперечать принципам гуманізму й засадничим правам людини, що зафіксовано в Міжнародній конвенції «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., ратифікованій усіма країнами—членами ООН. У Конвенції зазначено, що політика геноциду є злочином проти людства незалежно від того, здійснюється вона в мирний чи у воєнний час.

Культура громадянства в сучасному світі

У загальнофілософському розумінні культуру (лат. *cultura* — обробка, просвіта, розвиток, шанування) визначають як специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, що постає в продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності стосунків людей з природою, між собою, з самими собою. Культура громадянства полягає в реалізації громадянського єства людини.

Громадянин є членом владно організованого суспільства. Ознакою громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи гречно ставитися до існуючих в суспільстві норм, дотримуватися їх, визнавати й шанувати

суспільні авторитети, виконувати обов'язки перед громадою. Цю рису громадянської культури ще називають *законослухняністю*.

Протилежним щодо законослухняності як ознаки громадянства є *анархістське ставлення* до держави, її настанов і законів, необхідності їх дотримуватися; заперечення будь-якої влади над людиною, невизнання жодного авторитету. Абсолютизація проголошеної анархістською ідеологією священності й недоторканності людської свободи призводить до правового нігілізму, антисоціальних проявів і громадянського вандалізму; потворного поєднання антидержавного з антигромадським.

Іншою ознакою громадянської культури, культури життя громадою є *лояльність*. Лояльність (франц. loyal — вірний, чесний) — визнання й доброзичливе ставлення до чинних законів, установленої влади, згода перебувати в «правовому полі», дотримуватися вимог законів. Лояльність громадянина — це його здатність до обмеження власної свободи через підпорядкування своєї діяльності чинним законам держави. Тому культура громадянства визначається рівнем правосвідомості людей — їхніми уявленнями про те, що є законним, а що незаконним, знанням законів. Своєрідним втіленням цього аспекту громадянської культури на вітчизняних теренах був общинний селянський побут, здійснюваний на засадах громадського самоврядування. Взаємодія людей між собою ґрунтувалася у ньому на народному (звичаєвому) праві, сила дії якого була тотожною силі юридичних законів. Общинність, законослухняність, лояльність були першими ознаками громадянської культури, які формувалися ще в античному державному середовищі. Особистість, індивід для античної держави були ніщо. Тільки в державі, згідно з тодішнім ученням, людина ставала людиною, тільки завдяки своїй причетності до цієї форми співжиття вона, вправляючись у громадянських чеснотах, могла досягти досконалості.

Але законослухняність не може бути безмежною, цілковитою (адже ж бувають закони й неправові), некритичною, перетворюватися на конформну слухняність, холопство. Суттєва ознака культури громадянства полягає в здатності особи дистанціювати себе від того, що є «казенним», розрізняти державне (формальне) та безпосередньо людське, цінувати вартості громадянського суспільства, чинити опір зазіханню апаратного бюрократизму на них; у стосунках з державою берегти власну гідність і шанувати гідність інших.

Суспільства, нації різняться не тільки за суспільно-політичним ладом, технічними й виробничими досягненнями, рівнем життя та багатства людей, а ще й за тим, наскільки розвинута в ньому особистісна самосвідомість, якою є потреба громадян у їхніх власних правах, свободах. Відповідно розрізняють типи культури громадянства, які відзначаються характером взаємодії держави

і громадянського суспільства, мірою «проникнення» держави в суспільство. А з культурою громадянства пов'язане існування певних політичних режимів.

Культура тоталітаризму, наприклад, є добровільною відмовою від демократії. Тоталітарні політичні порядки виникають там, де поділяють світ, людей на «наших» і «ворогів», нетерпимо ставляться до незалежної думки і некритично до власної, відмовляються від діалогу з інакомислячими, виявляють агресивність у всьому, що стосується власних симпатій та антипатій; де домінує потреба або панувати, або підкорятися. Тому надзвичайно важкими, а інколи марними є спроби встановити демократичний лад у суспільстві, культура громадянства в якому далека від демократичної. Там, де людність байдужа до цінностей і норм демократії, не володіє навичками користування власними правами і свободами, боротьби за них, формується пристосовництво до атмосфери всездозволеності, породжуваної тоталітаристським зневаженням людських прав.

За авторитарного режиму визначальною ознакою громадянської культури є суперечність між наріканням на суворий, часто й неправовий закон, боротьба за його зміну та необхідністю дотримуватися його. «Dura lex, sed lex» (суворий закон, та все ж закон) — принцип авторитаризму і наріжна ідея відповідного йому типу громадянської культури. Авторитаризм здійснює місію громадянської соціалізації індивідів, формує необхідну для демократичного життя культуру дотримання законів, не перешкоджаючи структурованості суспільства, а отже, розгортанню легальних на конституційних засадах змагань за прийняття законів і задоволення інтересів.

Освічене громадянство, якому властиве розвинуте почуття власної гідності, знання своїх прав і обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є передумовою встановлення демократичного суспільства. Для цього недостатньо тільки здобуття влади прогресивною й відповідальною політичною силою, тільки справедливих законів. Адже дотримуватися їх належить пересічним громадянам. Тому від їхнього ставлення до існуючого порядку, чинних правил і норм, від знання й визнання цих норм і залежить дієвість цих порядків, правил і норм, здійснення ідеалів справедливості.

Щоб відрізнити громадянство як формально-юридичний статус особи, який надається їй після досягнення відповідного віку або через натуралізацію, від громадянства як стану свідомості, духовно-моральної вартості вживають ще поняття «громадянськість».

***Громадянськість** — світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням і поважанням прав людини,*

чеснот громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом.

Якщо громадянство надається резолюцією офіційної установи й настає із врученням відповідного документа, то громадянськість трактують як наслідок тривалого виховного впливу, громадянської соціалізації особи — інтегрування її в суспільне життя на відповідних засадах (за демократії це — поважання прав, рівноправ'я й взаємної відповідальності). Вона може зберігатися навіть після втрати формального громадянства. Ознаками громадянської культури демократичного типу є законослухняне, лояльне і водночас вимогливе, критичне ставлення до інституцій влади та їхніх настанов, цінування власних інтересів і позицій, здатність захищати і реалізовувати їх.

Ще один аспект культури громадянства пов'язаний із сутністю держави як територіальне організованого населення, держави-країни. Щодо цього громадянство — це належність особи до певної країни, підданство. Наслідком такої належності є поширення на людину прав, наданих цією державою, та обов'язків, визначених її законами. Громадянською чеснотою постає патріотизм, шанування її історії, здатність перейматися її проблемами, долею співвітчизників. Патріотизм є позаполітичною вартістю. Справжній патріот шанує й любить свою вітчизну не тільки за її розквіту, а й у скруті, коли владою володіють негідні, на його думку, люди. Патріот любить країну, а не державу чи владу. Влада має бути об'єктом шанобливого, але критичного й вимогливого ставлення, їй слід віддавати тільки належне — тобто кесареве. Любов до влади — холуйство. Громадянською чеснотою є любов до вітчизни за будь-якої влади. Патріотичність вважається ознакою високої культури громадянина, доки вона не перетворюється на пихатий шовінізм, доки людина здатна цінувати таку саму любов до своєї країни інших людей, поважати їх патріотичні почуття, розуміти, що у кожного є своя батьківщина.

Як члени громадянського суспільства люди змагаються між собою за задоволення власних прагнень, вдаючись до політичних засобів, намагаючись оволодіти державою чи окремими її важелями й використати їх у своїх цілях. Державний апарат для них — знаряддя задоволення особистих інтересів, об'єкт впливу, предмет політичних змагань. Саме у цій площині існування держави й громадян люди стають учасниками політичного процесу та відповідно діють.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте взаємозв'язок демократи та громадянського суспільства.

2. Проаналізуйте поняття «правова держава», визначте ступінь її залежності від рівня розвитку громадянського суспільства.

3. Охарактеризуйте з політико-правової точки зору Інститут громадянства та його роль у сучасному розвитку українського суспільства.

4. Який рівень культури громадянства існує в сучасній Україні і як він впливає на суспільно-політичні процеси?